

معرفی کتاب

دکتر فریدون سیامک‌نژاد

نام کتاب:

پزشکی اسلامی در دوره میانه

نویسندگان:

پتر ای، پورمن و امیلی ساواژ، اسمیت

مترجم:

دکتر قربان بهزادیان‌نژاد

ناشر:

پژوهشکده تاریخ اسلام

نوبت چاپ:

اول - ۱۳۹۶

شمارگان:

۱۰۰۰ جلد

قیمت:

۱۷۰۰۰ تومان

آدرس ناشر:

خیابان ولی‌عصر (عج)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رستگاران، شهرزاد شرقی، شماره ۹، تلفن: ۳ - ۸۸۶۷۶۸۶۱

سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این‌گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسایل مختلف آن، دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم‌اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این‌رو، پاسخ‌گویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به‌خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به‌صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آن‌ها است. البته، برنامه‌هایی هم‌چون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجرا است که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آن‌ها افزایش یابد.

این مراکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که انشاءالله به زودی تعداد آن‌ها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که به زودی

دوست و همکار فرهیخته جناب آقای دکتر بهزادیان نژاد که از اساتید خوش‌نام و بازنشسته دانشگاه تربیت مدرس هستند، کتاب پرمحتوای پزشکی اسلامی در دوره میانه را با قلم زیبایی خود ترجمه کرده‌اند. این کتاب در شش فصل نگاشته شده که از فصل مربوط به پدیداری پزشکی اسلامی شروع و به فصل بعد از شکوفایی ختم می‌شود.

هم‌آقای دکتر قربان بهزادیان نژاد مقدمه زیبایی بر کتاب نوشته‌اند و هم‌نویسندگان مقدمه مطولی بر آن نگاشته‌اند. ولی قبل از آن سخن اول ناشر به قلم آقای سیدهادی خامنه‌ای را با هم مرور می‌کنیم: «تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به‌عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است، تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به‌علت ناتوانی ذاتی آن‌ها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به‌دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه‌جانبه از

هم ز نبضت، هم ز چشمت، هم ز رنگ صد سقم بینند در تو بی درنگ

اسلام در شبه‌جزیره عربستان ظهور کرد، با محیطی نسبتاً ساده و قواعد و رسومات خاص خود و خیلی زود و با سرعت حیرت‌آوری بخش بزرگی از جهان را درنوردید. گسترشی که از یک سو مرزهای جغرافیایی را در هم می‌ریخت و حکومت اسلامی را بر آن‌ها مستولی می‌ساخت و از سوی دیگر، با تغییر در رویکردها و نگرش‌ها به جهان هستی براساس آموزه‌های اسلامی، یک منظومه معنایی را شکل می‌داد که همه شئون اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، علمی و ... را تحت تأثیر قرار می‌داد. بدین‌سان استعداد و زمینه‌ای خلق می‌کرد که پی‌ریزی و تکامل تمدن نوینی را در پی داشت. تمدنی که در دوره میانه درخشندگی و بالندگی خیره‌کننده داشت، به گواهی همه تاریخ‌نگاران این درخشش نه از آن رو است که در قرون وسطی جز جهل و خرافه در بخش وسیعی از جهان هیچ روشنایی امیدوارکننده‌ای دیده نمی‌شود بلکه واقعیتی است که نسبت به تمدن‌های باستان بسیار و پیش از خود برجستگی آشکاری دارد و بر تمدن‌ها و دوره‌های بعدی نیز اثر عمیقی بر جای گذاشته است. از این رو، مطالعه علل و عوامل بروز، گسترش و افول این تمدن از موضوعات بسیار جالب و بحث‌برانگیز نه تنها در جهان اسلام که در تمام گیتی شده است. این جاذبه تحقیقاتی، هم در کلیت تمدنی و تاریخی آن و نیز در اجزا و مؤلفه‌های آن جلوه‌گر است.

بدون تردید مقوله سلامت، پزشکی و بهداشت عمومی در تمامی تمدن‌های عالم یکی از عناصر

اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در شش گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلامی به‌وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.» همان‌گونه که اشاره شد، آقای دکتر قربان بهزادیان‌نژاد مقدمه جالب و خواندنی بر کتاب نگاشته‌اند که با هم مرور می‌کنیم:

«این طبیبان بدن دانش‌ورند

بر سقام تو ز تو واقف‌ترند

تا ز قاروره همی بینند حال

که ندانی تو از آن رو اعتدال

هم ز نبض و هم ز رنگ و هم ز دم

بو برند از تو بهر گونه سقم

پس طبیبان الهی در جهان

چون ندانند از تو بی‌گفت دهان

کشورهای خویش به نوعی خودآگاهی در برابر غرب و پزشکی مدرن یا شیمیایی دست یافتند و درصدد برآمدند به داشته‌ها، تاریخ و افتخارات خود متکی باشند، از رهگذر آن درصدد احیای آن برآیند، یا اعتماد به نفس کاذبی در جامعه‌های خود به وجود آورند و یا هویت جمعی را بر آن بنا نهند و ... پس منظور نویسنده از کاربرد این واژه چیست؟ به یقین نویسنده بر آنچه در جهان اسلام برای تصاحب این پیشینه در جریان است وقوف کامل دارد و برای آن که بحث‌هایی بعضاً سیاسی و مخرب به مطالعه دقیق تاریخی راه نیابد دو واژه اسلامی و عربی را معادل دانسته و سعی می‌کند واژه اسلامی را برای موضوع مطالعه خود انتخاب کند. گزینشی که در بدو امر متناقض و نادقیق می‌نماید و در واقع چنین نیست. به هر حال در این انتخاب حوزه جغرافیایی جهان اسلام و نوشته‌هایی که به زبان عربی به نگارش درآمده‌اند، مدنظر نویسنده است.

۲ - نگاه به جغرافیای تاریخی در جهان اسلام، تصویر روشنی از تنوع و گوناگونی نژادی، قومی، مذهبی، فرهنگی، اقتصادی، بوم‌شناختی و ... بسیار گسترده‌ای را نمایان می‌سازد. طیف‌نمایی که در همه ابعاد زندگی اجتماعی و از جمله پزشکی و بهداشت در این سرزمین‌ها، دیده می‌شود. سه ضلعی طیفی که یک رأس آن عقل‌اندیشی محض و اتکا به اندیشه‌های علمی و فلسفی (معتزله) و رأس دیگری که جمود و تحجر، باورمندی و پای‌بندی به طلسم و جادو و بالاخره رأس دیگر آن مؤمنانی که برداشت‌های خود از آموزه‌های دینی برگرفته از قرآن و حدیث را اصل می‌خوانند (اشاعره) و در این میانه، ده‌ها (و شاید صدها) ترکیب اندیشگی، عملی

اصلی و پایه‌ای بوده است و در بررسی‌هایی که برای روشن شدن ابعاد هر جامعه متمدنی صورت می‌گیرد پزشکی از دو منظر: اول فرآیندها و نهادهایی که برای سلامتی به ارایه خدمت می‌پردازند، دوم حاصل و دستاوردهای نهایی این خدمات که در قالب شاخص‌های کلانی چون امید به زندگی، قد و سلامت و ... ارایه می‌گردد، مورد توجه قرار گرفته است. برای دستیابی به چنین اطلاعاتی، تخصص‌ها و شیوه‌های مطالعاتی گوناگون مانند باستان‌شناسی، انسان‌شناسی، آرکتوپاتولوژی و ... به کار می‌روند تا همراه با تاریخ‌نگاری کلاسیک تصویر روشن‌تری از مقاطع مختلف زمانی ارایه کنند. موضوعی که بحث کتاب حاضر است و نویسنده کوشیده از چنین منظری تاریخ پزشکی اسلامی دوره میانه را کنکاش نماید و چشم‌انداز کلی مطرح کند و خود اذعان نماید که در زمینه جایگاه پزشکی و فراز و فرودهای آن در جوامع اسلامی در آغاز راه می‌باشیم. بدین‌سان و بر مبنای مطالب پیش گفت توجه به برخی ابعاد کتاب حایز اهمیت است از جمله:

۱ - گمان می‌رود مقدم بر هر بحث و نظری، روشن شدن واژه پزشکی اسلامی در کتاب ضروری است. خوانندگان به خوبی واقف هستند که کاربرد ترکیبی مانند پزشکی اسلامی، طب سنتی و ... ابداع جهان معاصر است و در گذشته‌ها به‌ویژه سده‌هایی که این کتاب با اتکا به اسناد، شواهد و مدارک معتبر به بحث درباره پزشکی آن دوران می‌پردازد، چنین واژگانی به کار نمی‌رفته‌اند. به عبارت دیگر، چنین تقسیم‌بندی‌هایی در زمانی شکل گرفت که جهان اسلام، کشورهای مستعمره و عقب‌مانده در مواجهه با پزشکی مدرن و مطالعه وضعیت علمی و سلامتی

مؤمنان به مذاهب، فرق و نحله‌های مختلف فکری تبیین و تفسیرهای مختلفی از آیات قرآن و احادیث مرتبط با پزشکی و بهداشت - که شمار آن‌ها کم نیست - ارایه کرده‌اند. برای مثال، می‌توان به احادیثی که از پیامبر (ص) درباره طاعون وارد شده و از زمان خلیفه دوم عمر تاکنون موضوع بحث متکلمان، فقیهان و پزشکان بوده اشاره کرد.

ب - افسانه، اساطیر، جادو و جادوگری با اعمال و درمان‌های خارق‌العاده عجیب است. افزون بر این‌ها، اساطیر ملل مختلف مشابهت‌ها و ریشه‌های مشترک بسیاری دارند و بعضاً تاریخ‌نگاران با روایت کردن آن‌ها به برداشت‌ها و استنباط‌های علمی شتاب‌زده‌ای دست یازیده‌اند، اگر نگوئیم پذیرش آن‌ها روزی به دلیل احتیاج داشته است امروزه رد آن‌ها با وجود بدیهی بودن، سخت محتاج برهان و دلیل است.

ج - آمیختگی واقعیت‌های علمی با تخیل‌ها و خودستایی‌ها، تردیدی نیست که در هر دوره و زمانه‌ای تخیل علمی منشأ زایش‌های علمی، کشف‌ها و فرآوری‌ها بوده و خواهد بود و در جهان اسلام با تنوع گستره جغرافیایی وسیع در نقل قول‌هایی که در هر گوشه‌ای از این سرزمین پهناور از دیگر سوی آن مطرح می‌شد، امکان چنین درهم رفتگی‌هایی هست. افزون بر این‌ها، بسیاری از نوشته‌های افراد درباره خود و یا دیگران با چنان غلوی آمیخته است که داوری درباره اصل موضوع را با مشکل مواجه می‌سازد. در اسناد و منابع گوناگون درباره ابزارهای جراحی انجام بعضی اعمال جراحی، اثربخشی برخی از معالجات و یا آنچه که افرادی مانند ابن نفیس، ابن سینا و ... درباره خود نوشته‌اند، نمونه‌های روشنی از چنین دشواری‌هایی است.

(درمانی) و پیشگیرانه‌ای پدید آمده است که درباره منشأ اولیه و تحول تدریجی آن‌ها تا زمان ظهور اسلام بحث‌های گوناگونی وجود دارد. بدین‌سان سؤال اساسی که کتاب حاضر در صدد پاسخگویی به آن است نمایان می‌گردد که پزشکی اسلامی چیست؟ و یا با دقت بیشتر پزشکی که در جامعه اسلامی شکل گرفت، رواج یافت و توسعه پیدا کرد، کدام است. آیا اسلام به یکی از این نحله‌های پیشین (باستانی) صحنه گذاشته است؟ آیا همه آن‌ها را در یک جا گرد آورده است؟ و یا رویکرد گزینشی به همه آن‌ها داشته است؟ و یا تمامی این‌ها را به کناری نهاده است و خود بنیانی دیگر درافکنده است؟ و شاید از این پرسش‌های مهم، سؤال بنیادی‌تر این باشد که اسلام به سلامت، بیماری، درمان و پیشگیری چگونه می‌اندیشد؟ و چه باوری را ترویج می‌نماید و بالاخره در گذر زمان و تحولات گسترده و فراوانی که در جامعه اسلامی به وقوع پیوست در پزشکی و بهداشت چه تغییراتی ایجاد گردید؟ ... این‌ها شماری از پرسش‌هایی هستند که فصول مختلف کتاب به آن‌ها به اجمال پاسخ می‌گوید.

۳ - در تاریخ علم به‌ویژه تاریخ پزشکی آمیختگی اعتقادات، افسانه با پدیده‌های تاریخی، تخیل‌های علمی زمانه با واقعیت‌های علمی آن‌چنان گسترده و عمیق است که روشن کردن و متمایز ساختن مرز آن‌ها برای محقق بسیار دشوار و در عین حال بسیار حایز اهمیت می‌باشد. این دشواری از علل و عوامل گوناگونی ناشی می‌گردد:

الف - عقاید و باورهای دینی و از جمله دین مبین اسلام در طول تاریخ توسط مخالفان و باورمندان مورد بحث و تفسیر قرار گرفته است و در این میان

بدین سان می‌توان دریافت که چرا تدوین این کتاب بیشتر بر رویکرد اجتماعی استوار است و چه مزیتی بر نگاه علمی خاص دارد.

۵ - تاریخ‌نگاری پزشکی در ایران و جهان اسلام از دو کلیشه‌سازی که به مذاق مردم عادی جامعه خوش می‌آید، برخوردار است: یکی افسانه‌سازی‌ها از پیشرفت‌ها، سرآمدی و تأثیری که در جامعه علمی پزشکی جهانی بر جای گذاشته است، ادعایی که غالباً بدون منبع و یا عدم انطباق درست متون قدیم با مبانی علم جدید، ایجاد شده است. به عبارت دیگر مطالعات تطبیقی که غالباً به صورت بسیار سطحی صرفاً برخی ابعاد یک مسأله را مدنظر قرار داده و دیگر وجود موضوع را به فراموشی سپرده است و دیگری تکرار یافته‌ها و تاریخ بعضی از موضوعات نظیر درمان با خوراکی‌ها است. در حالی که این کتاب در صدد است به طرح بعضی از مباحث نظیر نقش زنان در پزشکی، درمان‌های خانگی (و مسایل مهم‌تری چون) نهادسازی، مراکز ارایه خدمات پزشکی یا بازار خدمات درمانی و نیز مراقبت سلامتی در مناطق روستایی و کم جمعیت بپردازد.

در پایان، بر خود لازم می‌دانم از دوست و برادر گران‌قدرم جناب آقای دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد استاد بازنشسته تاریخ دانشگاه تهران سپاس‌گذاری نمایم که مرا با این اثر ارزنده آشنا ساخت. هم‌چنین لازم است از آقای دکتر صادق حیدری‌نیا برای پی‌گیری فرآیند آماده‌سازی کتاب، از آقای اکبر عباس‌زاده بابت ویراستاری اثر، از آقای وحید دریابیگی به‌خاطر نمونه‌خوانی متن نهایی، از آقای مرتضی انصاف‌منش برای صفحه‌ارایی کتاب تشکر کنم. البته، همه این‌ها حاصل توجه و مساعدت

به‌هر حال، این کتاب در بسیاری از موضوعاتی که مطرح کرده است با چنین مشکلی روبرو بوده و تلاش کرده با مراجعه به اسناد و مدارک معتبرتر به واقعیت موضوع نزدیک‌تر شود و آن‌جایی که تا زمان نگارش چنین اسنادی در دسترس نبوده با قراین علمی از دیگر منابع، زمینه را برای آن که خواننده نسبت به مطلب به رویکردی دست یابد و نه آن که به داوری و باوری برسد، فراهم آورده است.

۴ - اعمال پزشکی (صرف نظر از علم پزشکی و مکاتب مختلف آن) در هر جامعه‌ای پدیده فرهنگی و اجتماعی است. این معنا در جامعه اسلامی و در میان مسلمانان برجسته‌تر است. به عبارت دیگر، عمل پزشکی در جهان اسلام از یک سو برآمده از تفکرات و تحولات اندیشه‌ای است و خود بسیار پویا است و از دیگر سو، شکل‌دهنده بسیاری از پدیده‌ها و رفتارهای اجتماعی است. برای توضیح این مسأله نمونه‌های تاریخی بسیار فراوانی را می‌توان برشمرد از جمله این که چگونه گفتمان‌های پزشکی تحت تأثیر نحله‌های فکری معتزله و اشاعره قرار می‌گیرند و یا این که مشکلاتی که در فرآیند همه‌گیری بیماری‌های ویرانگری چون طاعون، وبا و ... در جامعه به‌وجود می‌آید، مفسران و متکلمان را به بازخوانی اندیشه‌هایشان وا می‌دارد. افزون بر این‌ها، نهادهای ارایه‌دهنده خدمات درمانی و بهداشتی مانند بیمارستان، حمام، غسلخانه و نیز تأمین اجتماعی مانند ارایه کمک به بازتوانی معلولان، بیماران، ساخت پناهگاه برای دیوانگان و ... در کنار مدرسه، مسجد، جزء حداقل‌هایی است که الزاماً در هر شهری در برخی از دوره‌ها و حکومت‌ها مانند دوره سلجوقی‌ها و عثمانی‌ها نسبت به تأمین آن‌ها اهتمام شده است.

بی‌دریغ جناب حجت‌الاسلام آقای سیدهادی خامنه‌ای رئیس محترم پژوهشکده تاریخ اسلام است، بنابراین، از ایشان و همکاران گران‌قدرشان به‌ویژه جناب حاج آقای قویدل، رئیس محترم انتشارات پژوهشکده سپاس و قدردانی می‌کنم. امید است که این اثر ثمرات نیکویی در جامعه علمی و فرهنگی ایران داشته باشد که در این صورت همه این عزیزان در برکات معنوی آن سهیم خواهند بود.»

پس از مطالعه مقدمه مترجم، نگاهی نیز با هم به مقدمه نویسندگان کتاب می‌اندازیم:

سنت پزشکی شکل گرفته در سرزمین‌های اسلامی دوره میانه، بر سرنوشت و رفتار افراد بی‌شمار، تأثیر شگرف برجای گذاشته است. بدین‌سان می‌توان گفت پزشکی، داستان ارتباط و مبادله فرهنگی کشورها، ادیان، مذاهب و افراد تحت نفوذ خلیفه‌ها، پادشاهان، فراشان، زنان حرمسراها و مردم عادی است. تاریخ تحولات پزشکی علاوه بر جاذبه ذاتی برای فهم تاریخ شرقی و پزشکی اسلامی دوره میانه و نیز به علت تأثیر بر اروپا بسیار حایز اهمیت است. اروپا جایی است که ریشه‌های پزشکی غربی (مدرن) در آن‌جا نضج گرفته و توسعه یافته است. با اطمینان می‌توان گفت، ادبیات پزشکی اولیه رومی - یونانی ریشه پزشکی اسلامی بوده است. همان‌طور که بعدها در چند کشور، این نوع پزشکی (اسلامی)، هسته آموزش پزشکی اروپایی اوایل دوره مدرن (جدید) و اواخر دوره میانه شده است. در فصل‌های بعدی کتاب خواهیم دید که پزشکی اسلامی تنها مجرای ساده‌ای برای انتقال عقاید یونانی نبوده است، بلکه برخلاف تصویر کلیشه‌ای و غیرواقعی ارایه شده فرهنگ اسلامی به شکل معبری برای

نوآوری و تغییر عمل کرده است.

نقشه‌های جغرافیایی جهان اسلام در دوره میانه شامل اسپانیا و شمال آفریقا در غرب تا آسیای مرکزی و هند در شرق بوده و در آن، سرزمین‌های مصر، سوریه، عراق و ایران نقش محوری داشته‌اند. در اصطلاح امروزی، این نقشه دوره‌ای حدود ۹ قرن را در بر می‌گیرد. یعنی از اواسط قرن هفتم تا آخر قرن پانزدهم میلادی که سرزمین‌های آن یکپارچه و متحد بوده‌اند و در نهایت به سه امپراتوری مجزا تجزیه شده‌اند: عثمانی، صفویه و مغول. در این کتاب، منظور از پزشکی اسلامی دوره میانه مقطع پیش از پیدایش امپراتوری صفویه در پرشیا (ایران جدید) و امپراتوری مغول در هند است و به بعد از این دوره نمی‌پردازیم. این دو سلسله با دوره طلایی امپراتوری عثمانی که در ترکیه استیلا داشت، تقریباً هم‌زمان هستند. در حقیقت سلسله عثمانی در اواخر قرن سیزدهم، سر برآورد، اما رویکردهای عملی و نظری به پزشکی در مناطق تحت نفوذ آن‌ها در دو قرن حاکمیت آنان، کاملاً به سنت پزشکی اسلامی دوره میانه، تعلق دارد. در قرن شانزدهم، دربارهای سه امپراتوری با دربارهای اروپا در ارتباط بودند. رودررویی‌های نظامی و اقتصادی جدید و افزایش مسافرت بین اروپا و خاورمیانه، آموزش پزشکی و درمانگری در این مناطق به‌صورت نامحسوسی، شروع به تغییر کرد. این گذار پزشکی بین دوره میانه و اوایل دوره مدرن، تنها در فصل آخر کتاب، مورد بحث قرار می‌گیرد.

پزشکی و درمانگری دنیای اسلام در دوره میانه مناطق بسیار وسیعی را در بر می‌گیرد و حدود ۹ قرن زمانی را شامل می‌شود. منطقه‌ای که نه

این روش‌ها را بررسی کنیم، اما در این کتاب، سعی خواهیم کرد آن‌ها را به چند بخش تقسیم و مورد بحث قرار دهیم.

جامعه اسلامی دوره میانه، متشکل از مسلمان‌ها و غیرمسلمان‌ها است که به چند زبان سخن می‌گفتند: عربی، فارسی، عبری، ترکی، سریانی و گویش‌های محلی بسیار دیگر. اسلام باور غالب و عربی (زبان قرآن) به‌عنوان زبان نخبگان و همه‌گفتمان‌های آموزشی و اداری بود. این شرایط نسبت به زبان لاتین که چند قرن در اروپا رایج بود، گسترش بیشتری داشت. استفاده از زبان عربی، ترکیبی از جمعیت‌های متنوع را که با زبان‌های مختلف صحبت می‌کردند قادر می‌ساخت با هم و با دیگران در ارتباط باشند. بنابراین، نویسندگانی که ایرانی، عربی، یهودی و مسیحی بوده‌اند و یا به یونانی، سریانی یا ترکی و ... صحبت می‌کردند، اغلب آثار خود را به زبان عربی نگاشته‌اند. پی‌آمد چنین سنتی، ادبیات پزشکی و روش‌های درمانی بسیار غنی و نمایان شدن ترکیب متنوعی از ادیان و فرهنگ‌ها در میان پزشکان و بیماران است که باید آن‌ها را در مطالعه مدنظر داشته باشیم. به این دلیل واژه فرهنگ اسلامی یا پزشکی اسلامی در این متن نباید به تنهایی به مسلمانان تفسیر و محدود شود.

هدف این کتاب، فشرده کردن تاریخ کامل پزشکی اسلامی دوره میانه در یک مجلد کوچک نیست، بیشتر در صدد است با برجسته کردن نمونه‌های خاص، رویکردی کلی از آن دوره ارائه کند. هم‌چنین این کتاب بر آن است تا برخی از اسنادی را که تاکنون منتشر نشده‌اند (با شرح تفصیلی که در توضیحات آخر آمده است) عرضه کند. این کار به ما اجازه می‌دهد

مشابه هستند و نه در این مدت طولانی، بدون تغییر بوده‌اند. از این رو در هر زمانی، روش‌های درمانگری و بهداشت عمومی در جوامع اسلامی، تحت تأثیر عوامل گوناگونی قرار داشته که عبارتند از: قوانین روزه‌داری، خوراکی‌ها، قواعد بهداشت عمومی (مانند حمام و ...)، خاکسپاری مردگان مسلمانان، یهودیان، مسیحیان، زردشتیان و سایر ادیان و مذاهب، شرایط آب و هوایی صحرائی، باتلاق‌ها، کوه‌ها و مناطق ساحلی و نیز وضعیت زندگی متفاوتی چون چادرنشینی، روستایی و شهری، اوضاع اقتصادی محلی و موفقیت‌ها و ناکامی‌های کشاورزی، تعداد سفرهایی که به منظور تجارت، حضور در دربارها یا زیارت انجام می‌شد، حفظ برده‌داری و داد و ستد آن‌ها، بیماری‌ها و جراحت‌هایی که در پادگان‌ها و نبردهای نظامی وجود داشت و شیوع طاعون و سایر همه‌گیری‌ها و نیز بروز بیماری‌های تک‌گیر (اندمیک) مانند اسهال‌ها و برخی بیماری‌های چشمی.

سیاست‌ها و نهادهای آرایه مراقبت پزشکی مولود جنبش‌های اجتماعی و سیاسی هستند. بنابراین، اعمال پزشکی جامعه نه تنها با توجه به زمان و مکان بلکه بر مبنای طبقه (وضعیت اقتصادی) تغییر کرده و می‌کند. سطح اقتصادی و اجتماعی بیمار بر نوع مراقبتی که دریافت می‌کرد، هم‌چنان که هم‌اکنون نیز چنین است، تأثیر داشت. به هر حال درمان با شیوه‌های علمی، گران بود. از این رو، در تمام دوره میانه در جامعه اسلامی، تنوع (پلورالیسم) پزشکی وجود داشت که پیوسته از نظریات و معالجات علمی که پزشکان آموزش دیده، ارابه می‌کردند تا اتکا به رسوم محلی، سحر، تعویذ و جادو، در نوسان بود. متأسفانه شواهد اندکی در دسترس است تا همه

چگونه روش‌های درمانی برای آن بیماری‌ها، انتخاب می‌شدند.

۵ - نقش درمان‌های غیرعادی و سحرآمیز (جادو)، سنت‌های عامیانه، بحث‌های دینی متدینان در آموزش‌ها و نیز پزشکی روزمره چگونه بوده است.

۶ - آخرین فصل به پزشکی اسلامی بعد از شکوفایی دوره میانه، اختصاص یافته است و به آن نگاهی گذرا دارد.

در این فصل به مطالعه این که چگونه پزشکی اسلامی به اروپا می‌آید و مبنای سنت پزشکی اروپایی می‌شود و چگونه هنوز پزشکی اسلامی دوره میانه در عمل (در برخی کشورها) مورد استفاده قرار می‌گیرد، می‌پردازد. باید یادآوری شود، بررسی درمان حیوانات مثلاً اسب‌ها، شترها، بازها، انواع حیوانات اهلی و ... در این کتاب مدنظر نبوده و مورد بحث قرار نمی‌گیرند. نپرداختن به این درمان‌ها (درمان حیوانات) در حالی صورت می‌گیرد که رساله‌های متعددی به عربی و فارسی در برخی از این موضوعات، در دسترس است. ما در این کتاب تنها به پزشکی انسان‌ها، می‌پردازیم و سعی می‌کنیم آن را بشناسیم و سلامت انسان را مدنظر داشته باشیم.

سنت پزشکی که در این کتاب توضیح داده شده، در نهایت با پزشکی اروپایی مرتبط و عجین است، زیرا این پزشکی ریشه در نواحی‌ای دارد که به یونانی سخن می‌گفتند و امروزه در کشورهای ترکیه و مصر قرار دارند، لیکن عمدتاً به تاریخ پزشکی اسلامی اواخر دوره میانه و پزشکی دوره نوزایی (رنسانس) در اروپا نسبت داده شده‌اند. این روندی است که عقاید بین کشورهای (نواحی) مختلف مدیترانه‌ای، شرق و غرب، در حرکت بوده و مبادله گشته است.

که برداشت‌ها و تصورات خود را از مراقبت (درمان) پزشکی آن دوران در چند مورد ارتقا بدهیم. از آنجا که تاکنون موضوعات حایز اهمیت فراوانی مورد بررسی علمی مناسبی قرار نگرفته‌اند، در شرایطی نیستیم که تاریخ پزشکی جامعی برای دنیای اسلام، حتی اگر آن را به مقطع زمانی دوره میانه هم محدود نماییم، به نگارش درآوریم. با این حال، امیدواریم که برخی جنبه‌های تاریخی و اجتماعی پزشکی مانند بیماران و درمانگران زن (مؤنث)، بیمارستان‌ها، مراقبت و بهداشت عمومی، ساختارهای شهری و روستایی، اخلاق، آموزش و موارد دیگری را هدف‌گذاری و بر آن‌ها تأکید بیشتری داشته باشیم. بنابراین، می‌خواهیم به این مشکل که حقیقتاً بیماران چگونه معالجه می‌شدند و فرآیندهای آن پردازیم تا این که به سادگی خودمان را در وصف نظریه پزشکی و تبارشناسی پزشکان مشهور، محدود کنیم.

ما این رساله و بررسی را به ۵ موضوع اصلی که هر کدام از آن‌ها در عنوان هر فصل بازتاب یافته است، سازماندهی کرده‌ایم:

۱ - پدیدار شدن پزشکی اسلامی دوره میانه و تبادل عمیق آن با سایر فرهنگ‌ها. این تبادل عمدتاً از راه ترجمه صورت گرفته است لیکن داد و ستد و مسافرت هم تأثیر داشته است.

۲ - شبکه نظری و ادبیات گسترده پزشکی که درمانگران را در کارشان راهنمایی می‌کرد.

۳ - چگونه درمانگران با بسترهای فرهنگی مختلف در جامعه بزرگ اسلامی آن روزگار کار می‌کردند.

۴ - کدام منابع تاریخی درباره شناخت روش‌های معالجه بیماری‌های خاص به ما کمک می‌کنند و

به زمینه دانش پیشینیان بردن ضروری است. در سال ۱۹۶۸ مانفرد اولمان^۱ رساله عظیم خود را با نام پزشکی در اسلام به پایان برد. او مجموعه‌ای از عناوین و دستور کار پژوهش‌های بعدی درباره پزشکی در اسلام را مطرح کرد که بسیار حایز اهمیت هستند. در آن اثر، اولمان انتخاب سنجیده‌ای از منابع برای نوشتن تاریخ پزشکی و بررسی بیشتر سنت پزشکی اسلامی فراهم آورده است. اولمان سعی کرده نسخ خطی، منابع نسخه‌برداری شده و ادبیات ثانویه‌ای را برای این نوع کارهای پژوهشی، در دسترس همگان قرار دهد. او در کتاب پزشکی‌اش که مختصرتر و پرمطلب‌تر است و در سال ۱۹۷۶ تکمیل و چاپ شده، اختصاصاً چند موضوع را مورد بحث قرار داده است. موضوعات انتخابی اولمان عبارتند از: جراحی، ساختارهای بیمارستانی، موقعیت اجتماعی درمانگران، ارتباط پزشک، بیمار و آموزش پزشکی، تقریباً ۳۰ سال بعد وضعیت ما، کمی بهتر شده است. برای تهیه و تدوین مطالب کارهایی توسط دانشمندانی همانند مرحوم مایکل دلبیو، دالس^۲ و نیز کریستینا الوارز، میلان، لاورنس آی. کنراد و اونر گیلاادی صورت گرفته تا ابعاد و جنبه‌های مختلف علمی و اجتماعی تاریخ پزشکی در جهان اسلامی دوره میانه به بحث گذاشته شود.

با این حال، ما به مانفرد اولمان که کتاب پزشکی اسلامی را در بخش بررسی‌های اسلامی انتشارات دانشگاه ادینبورگ منتشر کرده، بسیار مدیونیم. این مجلد که ما طرح‌ریزی و نگاشته‌ایم قطعاً جایگزین کتاب اولمان نیست، ولی در همان مسیر و ادامه همان اثر تلقی خواهد شد، زیرا به موضوعات و جنبه‌هایی می‌پردازد که در زمان نگارش اولین مجلد از این

آموزش، پزشکی اروپاییان به‌ویژه در اوایل دوره نوزایی و اواخر دوره میانه به سنت پزشکی اسلامی این دوره، بسیار مدیون است. در حقیقت، تأثیر این دین، آن قدر بزرگ است که پزشکی اسلامی دوره میانه ریشه پزشکی غربی اوایل دوره مدرن، تلقی می‌شود. البته باید تأکید کنم که پس از جذب تألیفات پزشکی غربی در اروپا (و پزشکی یونانی که آن‌ها نیز در این روند، تأثیر داشته‌اند)، نظریه پزشکی هم‌چون دانش تشریح (کالبدشناسی) و بیماری‌شناسی متحمل تغییرات بسیار زیادی مخصوصاً در قرون ۱۹ و ۲۰ گردید. اکنون نیز قسمت زیادی از رویکردها و روش‌شناسی پزشکی مدرن غربی، تحت تأثیر پزشکی اسلامی دوره میانه (با ترجمه‌های لاتین) است، زیرا در عین نهادسازی آموزشی و حرفه‌ای، نقش مراقبت‌های پزشکی با ساختارهای اسلامی مدلل و اثبات شده است.

با وجود آن که برخی عناصر پزشکی اسلامی دوره میانه را می‌توان پیش‌برنده روش‌های مدرن دانست، دیگر اجزای آن ممکن است نامعقول، عجیب و غریب و یا حتی نامربوط به دنیای مدرن به‌نظر برسند. روش‌های سحرآمیز، درمان‌های مبتنی بر آیین‌ها و رسوم محلی و باورهای دینی متدینان که قسمت بزرگی از واکنش جامعه به درد و بیماری را تشکیل می‌دهند، از آن جمله به حساب می‌آیند. مجموعه عناصر پیش‌گفت سنت نام دارد. خواننده امروزی پزشکی اسلامی دوره میانه نباید رویکردی ساده‌انگارانه، سرگرم‌کننده یا حقارت‌آمیز به سنت داشته باشد و باید این نوع پزشکی را در گذشته جست‌وجو و رها نکند، بلکه عنصری زنده و پویا تلقی نماید. در آخرین قسمت این مقدمه، مطالب متن را

هااسکل، ادبیات پزشکی - عربی Arabic Medical literature، استروهمایر، مقبولیت و سنت و مقدمه مطول دالس در پزشکی اسلامی دوره میانه برای مطالعه پزشکی در اسپانیای مسلمان، کتابی که ماریبل فایرو و جولینو سامسو نوشته‌اند، نقطه شروع خوبی است (فایرو سامسو، تشکیل اندلس، قسمت ۲) و هنوز استفاده می‌شوند و تأمل درباره آن‌ها ضروری است. پزشکی و علوم طبیعی و براون پزشکی عربی Arabian Medicine.

برای آشنایی با شخصیت‌های خاص و نیز موضوعات مرتبط به کتاب‌شناسی جامع اولمان، پزشکی در اسلام و نیز سز گین پزشکی - داروسازی (Medizin - Pharmazie) مراجعه شود. برای شخصیت‌ها و موضوعات اصلی مدخل‌های مربوطه در دانشنامه اسلام و نیز ویرایش دوم آن و نسخه الکترونیکی و همچنین مقالات دانشنامه ایرانیکا را که هنوز در دست چاپ است، مطالعه کنید. وب سایت نسخه‌های خطی پزشکی اسلامی در کتابخانه ملی پزشکی (در ابتدا، مارلیند، USA، عربی www.nlm.nih.gov/hmd/) نیز کتاب‌شناسی‌های مفیدی از نویسندگان و رساله‌های کوتاه درباره انواع نوشته‌های پزشکی، فراهم آورده که می‌توان به آن‌ها مراجعه کرد.

در خاتمه، ضمن تشکر از دوست و همکار گرامی جناب آقای دکتر قربان بهزادیان‌نژاد برای ترجمه کتاب فوق، مطالعه آن را به کلیه همکاران و مخاطبان رازی توصیه می‌کنیم.

زیرنویس

1. Manfred Ulmann
2. Michael W. Dols

سری کتاب‌ها به قدر کافی توسط دانشمندان مطالعه نشده بود و یافته‌های به‌دست آمده از بررسی‌های مقدماتی برای نگارش کتاب کافی نبود. در حالی که شرایط فعلی چنین نیست و ما از نتایج پژوهش‌های بیشتری برخورداریم.

در تدوین شش فصل بعدی کتاب، امیدواریم که به پیچیدگی‌ها و اختلاف‌نظرها، مقایسه‌های ترغیب‌کننده، پیدایش پرسش‌ها و شاید به سؤالاتی چون: کدام نویسندگان پزشکی اسلامی به استاندارد بالایی از دانش پزشکی و درمان‌های موفق دست یافته‌اند؟ وضعیت پزشکی در جامعه اسلامی دوره میانه چگونه بوده است؟ و چه کسی درمانگر خوانده می‌شد؟ چه کسانی رساله‌های نظری متعدد را به فرآیند درمان پزشکی مرتبط نموده‌اند؟ بیمارستان‌های اسلامی در ارائه خدمات حرفه‌ای مراقبت پزشکی و در آموزش پزشکان چه نقشی ایفا می‌کردند؟ پاسخی در خور داده باشیم.

گوناگونی جامعه اسلامی دوره میانه، آن‌قدر گسترده است که نمی‌توان آن را به تصویر کشید، اما امکان غبارزدایی، شفاف‌سازی و نمایان ساختن آن هست. ما امیدواریم تصویرمان از نظریه و عمل پزشکی در جامعه اسلامی دوره میانه با توجه به منابع محدودی که در دست داشتیم، پژوهاک درستی باشد و از اهداف دور نشود.

■ برای مطالعه بیشتر

برای بررسی‌های عمومی پزشکی اسلامی، اولمان، پزشکی اسلامی (Islamic Medicine)، کنراد، سنت پزشکی اسلامی - عربی، ای. ساواژ - اسمیت، طب (Tibb), 452-460, EI2X. 452-460, (Tibb)، ساواژ - اسمیت، پزشکی،